

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

**Eric Hobsbawm: *Nazioni e Nazionalismo*, εκδ. «Einaudi»,
Τορίνο 1991**

Η προέλευση των έξι πολυσυζητημένων κεφαλαίων του τελευταίου βιβλίου του Έρικ Χομπσμπάουμ πρέπει να αναζητηθεί σε τέσσερις διαλέξεις που έκανε ο ίδιος στο Queen's University του Μπέλφαστ πριν από έξι χρόνια. «Εκείνος ο χώρος μου υπέδειξε και το θέμα», ομολογεί ο ίδιος ο συγγραφέας στην εισαγωγή του. Πώς μπορούσε να είναι αλλιώς; Ένας Βρετανός συγγραφέας (παρ' όλο που ο Χομπσμπάουμ γεννήθηκε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και μέσα στο βιβλίο του κάνει μια συντομότερη αναφορά στην Αυστρία, όπου, λέει ο ίδιος, πέρασε μια κάποια περίοδο των παιδικών του χρόνων) δεν μπορούσε να διαλέξει άλλο πιο συμβολικό κι ερεθιστικό μέρος για να αντιμετωπίσει μια από τις πλέον παρεξηγημένες έννοιες των τελευταίων δυο αιώνων: την έννοια «έθνος», το ιδεολογικό παράγωγό της «εθνικισμός» και τις σχέσεις των δυο αυτών εννοιών με το Κράτος.

Από εκείνο το 1985 στο Μπέλφαστ κι από το 1990, όταν κυκλοφόρησε το βιβλίο του στη Βρετανία (*Nations and Nationalism since 1780*, αλλά εμείς το διαβάσαμε στην ιταλική μετάφραση *Nazioni e Nazionalismo*, εκδ. Einaudi, Τορίνο 1991, σελ. 226) οι ευκαιρίες ενεργοποίησης αυτού του μυστηριώδους δεσμού έθνος —εθνικισμός— Κράτος πολλαπλασιάστηκαν, όχι μόνο επάνω στα ερείπια του άλλοτε υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά και στην όλο και πιο ανάστατη και περίπλοκη Μέση Ανατολή. Αυτή η μελέτη λοιπόν έκανε την εμφάνισή της με σπάνιο «timing», όταν ακόμη το πρόβλημα οδηγείται μοιραία προς την πλήρη δραματική ανάπτυξή του στα σύνορα της ενιαίας ευρωπαϊκής αγοράς. Ούτε ο Χομπσμπάουμ αγνοεί την πολιτική επικαιρότητα του έργου του, αφού στο τελευταίο κεφάλαιο καταπιάνεται ακριβώς με «τον εθνικισμό στα τέλη του αιώνα μας».

Πριν όμως αρχίσει το μαγικό ταξίδι μέσα σε αυτή τη *fabula* (που, όπως γνωρίζουμε, *de te narratur*), μέσα σε αυτό τον εντυπωσιακό πλούτο σε ερμηνευτική προσπάθεια, σε συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης, από τον IRA μέχρι τους Κέτσουα του Περού, από τη Μικρασιατική Καταστροφή μέχρι την ανάδειξη του Ισλάμ, ο ίδιος ο Χομπσμπάουμ αναλαμβάνει να διαχωρίσει τη θέση του: «Πρέπει να καταστήσω σαφές», γράφει, «πως κανένας σοβαρός ιστορικός των εθνών και του εθνικισμού δεν μπορεί κατά κανέναν τρόπο να είναι πολιτικά στρατευμένος εθνικιστής. Εκτός αν η στρατεύσή του είναι ανάλογη με εκείνη όσων πιστεύουν στην κατά λέξη αλήθεια της Αγίας Γραφής. Εκείνοι, παρ' όλο που δεν είναι σε θέση να συνεισφέρουν στην εξελικτική θεωρία, κανείς δεν αποκλείει τη συνεισφορά τους στην αρχαιολογία και στη σημιτική φιλολογία».

Είναι μια δήλωση αγνωστικισμού από την οποία δύσκολα ξεφεύγουν οι μαρξιστές μελετητές του εθνικού φαινομένου. Αλλά αν ο Βρετανός ιστορικός περιοριζόταν σε αυτό, τότε δεν θα είχαμε τίποτα το καινούριο σε σχέση με την πάγια μαρξιστική αντιμετώπιση, από την «καταγωγή» του Ένγκελς μέχρι τον «προλεταριακό διεθνισμό» της τριτοδιεθνιστικής ιδεολογίας.

Όχι. Η συνεισφορά του Χομπσμπάουμ πηγαίνει προς διαφορετική κατεύθυνση. Και πιο συγκεκριμένα, προς εκείνη που ο ίδιος άρχισε να προδιαγράφει στην «επινόηση της παράδοσης» του 1987. Όπως τότε με τις καθολικά αποδεκτές κοινοτικές «ρίζες», έτσι και τώρα ο συγγραφέας διεισδύει σε αυτή την λεπτομερή και τρομερά ενδιαφέρουσα μελέτη της συναισθηματικής φόρτισης και του δυναμικού ταύτισης και κινητοποίησης που προκύπτει από αυτή τη «φαντασιακή κοινότητα», όπως, πριν από αυτόν, χαρακτήρισε το έθνος ο Μπένεντικτ Άντερσον.

Ήδη όμως από το πρώτο κεφάλαιο του έργου, που ενδεικτικά τιτλοφορείται «Έθνος, το νέο στοιχείο: από την επανάσταση στο φιλελευθερισμό», γίνεται μια διεξοδική προσπάθεια να εντοπιστούν οι αγωνιώδεις προσπάθειες των αστικών ελίτ να περιχαράξουν στα τέλη του 18ου και σε όλο τον 19ο αιώνα, σύνορα και ταυτότητες, στη βάση γλωσσών κι εθνικών πεπρωμένων που θεωρήθηκαν λειτουργικά ως προς το στόχο. Όπως, πράγματι, έλεγε ο στρατηγός Πιλντούτσκι, πρώτα γεννήθηκε ο εθνικισμός κι ύστερα το έθνος. Πρώτα το Κράτος κι ύστερα η εθνική νομιμοποίηση του Κράτους.

Στην περίπτωση μας όμως, ενώ η παραπάνω σχέση αιτία-αποτέλεσμα παραμένει αμετάβλητη, δεν μπορούμε να εναποθέσουμε όλη την ιστορία του νεοελληνικού εθνικισμού στις πλάτες μιας κάποιας (ιστορικά μάλλον ομιχλώδους) εθνικής αστικής τάξης, που ακόμη περιμένουμε να αναδειχτεί στο οικονομικό επίπεδο. Η περίπτωση μας, ιδιόμορφη κι ανεπανάληπτη στον ευρωπαϊκό μητροπολιτικό χώρο, εντάσσεται σε εκείνο το ρεύμα που ο Βρετανός ιστορικός χαρακτηρίζει «λαϊκό πρωτοεθνικισμό» και στο οποίο αφιερώνεται όλο το δεύτερο κεφάλαιο.

Υπάρχει δηλαδή ένα κοινό αίσθημα ένταξης που δεν οφείλεται στη γαλλική επανάσταση, αλλά προϋπήρχε από την αρχαιότητα. Ο Ηρόδοτος ήταν πεισμένος πως οι Έλληνες αποτελούσαν ξεχωριστό λαό διότι είχαν κοινή καταγωγή, κοινή γλώσσα, κοινές θεότητες και τόπους λατρείας, κοινά ήθη και έθιμα. Όταν όμως αυτή η συλλογική κοινότητα δοκίμασε να μεταφραστεί σε πολιτικό σχηματισμό, δηλαδή στον περασμένο αιώνα, άρχισαν να γεννιούνται τα προβλήματα. Ήταν η κοινή γλώσσα που έδωσε στους Έλληνες το στίγμα της εθνικής ταυτότητας; αναρωτιέται ο Χομπσμπάουμ. Μα ποια γλώσσα; Η κλασικίζουσα καθαρεύουσα του Κοραή ή τα αρβανίτικα που ως γνωστόν μιλούσαν οι Έλληνες ενθικιστές Σουλιώτες (που ο Χομπσμπάουμ χαρακτηρίζει *tout court* «Αλβανούς»); Μήπως ήταν η κοινή αναφορά στην Κωνσταντινούπολη, ως κέντρο του Πατριαρ-

χείου και αυτοκρατορικό σημείο αναφοράς; Ακριβώς όπως για τους Ρώσους το ενοποιητικό στοιχείο ήταν, μέχρι το μήνυμα του Στάλιν μετά τη γερμανική εισβολή, η «αγία Ρωσία».

Γι' αυτό, ενώ οι δυτικοί φιλελεύθεροι ενθουσιάζονταν για την κλασική αρχαιότητα, οι αναλφάβητοι κλέφτες μας μάχονταν για τη ρωμισσύνη, για το Βυζάντιο, για το οποίο μιλούσαν ακόμη τα τραγούδια κι οι παραδόσεις τους. «Ως χριστιανοί πολεμούσαν εναντίον των άπιστων μουσουλμάνων, κι ως Ρωμιοί εναντίον των Τούρκων σκύλων», γράφει ο Χομπσμπάουμ. Χωρίς να παραλείπει να τονίσει, με σπάνια για ένα δυτικό μελετητή οξυδέρκεια, την ιδιόμορφη θέση που κατέχει μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το «ιστορικό αυτό έθνος».

Ο Χομπσμπάουμ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον «τεχνητό χαρακτήρα» που έχουν όλες οι εθνικές γλώσσες κι αναφέρει παραδειγματικά τη δική μας τεχνητή διγλωσσία. Αλλά στην Ιταλία ο Γκράμσι ανέλυσε διεξοδικά τις ευθύνες της διανόησης του Νότου για την ανεπαρκή ανάπτυξη μιας «ενθικολαικής λογοτεχνίας». Ενώ είναι γνωστό πως ο Πιερ Πάολο Παζολίνι και μετά απ' εκείνον οι περισσότεροι μελετητές, υποστήριξαν πως τα Ιταλικά έγιναν δεύτερη γλώσσα των περισσότερων Ιταλών μόνο κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '60, όταν σε όλα τα νοικοκυριά έκανε τη θριαμβευτική είσοδό της η τηλεοπτική συσκευή.

Όλα αυτά για να γίνει σαφές πως η γένεση των εθνών είναι αποτέλεσμα πολιτικών κι όχι φυσικών επιλογών. Ο νατουραλισμός δεν έχει καμιά σχέση με την επινόηση της παράδοσης. Είναι στόχος της πολιτικής διαπάλης να οικειοποιηθεί και να κυριαρχήσει τους προπολιτικούς όρους της συλλογικής εμπειρίας: λαός και γη, κοινωνία, θρησκεία και γλώσσα. Στην Ελλάδα είχαμε την περίπτωση της Μακεδονίας όπου, ανάλογα με ό,τι ίσχυε σε όλα τα εδάφη που αποσπάστηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το κριτήριο εθνικής ταύτισης ήταν ή η θρησκεία ή η απόλυτη υποκειμενικότητα: δηλαδή η απλή επιλογή του καθενός. «Έτσι», γράφει ο Χομπσμπάουμ, «η Μακεδονία δεν αναδείχτηκε ως πεδίο διαμάχης ανάμεσα στους Σλάβους φιλόλογους παρά μόνο στον 20ο αιώνα, όταν οι Έλληνες, που δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν σε αυτό το επίπεδο, προσπάθησαν να επανακτήσουν έδαφος τονίζοντας πως επρόκειτο για επινοημένη εθνικότητα, για προϊόν φαντασίας».

Αυτός ο «λαϊκός πρωτοεθνικισμός» είναι η προϋπόθεση για να περάσει η εθνική ιδεολογία από τις ελίτ στις μάζες κι από τα οδοφράγματα στις πολιτειακές δομές. Να μετατραπεί σε «εθνική οικονομία». Στην επόμενη περίοδο της μικροαστικής κινητοποίησης («Η μετατροπή του εθνικισμού», όπως τιτλοφορείται το τέταρτο κεφάλαιο), των αποικιακών εκστρατειών και του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, έχουμε την άμεση εμπλοκή των λαϊκών μαζών. Το πρόβλημα θα εκραγεί ως γνωστόν κατά τη διάρκεια του πολέμου, όταν οι σοσιαλιστές ηγέτες θα παραλύσουν μπροστά στην απροσδόκητη ροπή των γεγονότων. Τίποτα στην ιδεολογία της Σοσιαλιστικής Διεθνούς δεν μπορούσε να προκαταβάλει αυτή τη δυνατότητα να συνδυαστούν, από την προλεταριακή οπτική, ο μαζικός συνδικαλισμός με την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, η εθνικότητα με το σοσιαλισμό. Η πολύτιμη αυτή εμπειρία θα εμπλουτίσει αργότερα το οπλοστάσιο του Λένιν με την αρχή του «αυτοδιάθεσης των λαών».

Αλλά έτσι φτάνουμε ήδη στο πέμπτο κεφάλαιο, με τον τίτλο «η ακμή του εθνικισμού», όπου εντοπίζονται (κυρίως χάρη στην «αρχή της εθνικότητας» που ο Αμερικανός πρόεδρος Ουίλσον χρησιμοποίησε εναντίον των πολυεθνικών αυτοκρατοριών στις συνθήκες ειρήνης) τέσσερα κριτήρια που ιστορικά χαρακτηρίζουν τη βούληση ενός λαού (δηλαδή

εκείνων που είναι σε θέση να μιλούν εν ονόματι της συλλογικότητας) αν φορέσει τα άμφια του έθνους, με το επακόλουθο δικαίωμα — καθήκον να δημιουργήσει το δικό του εθνικό Κράτος.

Υπάρχει πρώτα απ' όλα η άρρητος αρχή των «ελάχιστων διαστάσεων» που σήμερα μπήκε σε βαθιά κρίση. Ύστερα το κριτήριο πως ο λαός αυτός «ιστορικά συνδέεται με ένα ήδη υπάρχον Κράτος ή πως διαθέτει σημαντικό ιστορικό παρελθόν». Χρειάζεται επίσης μια πολιτισμική ελίτ, μια εθνική λογοτεχνία και μια γλώσσα για τη διαχείριση του δημοσίου. Τέλος, δεν είναι αμελητέο το κριτήριο της «αποδεδεγμένης ικανότητας να κατακτά» γειτονικά εδάφη. «Τίποτα όσο το γεγονός πως ένα λαός που είναι αυτοκρατορικός δεν μπορεί να καταστήσει συνειδητό ένα πληθυσμό για τη συλλογική οντότητα του», γράφει ο Χομπσμπάουμ.

Στη βάση αυτών των κριτηρίων, ο Ιταλός ρεπουμπλικάνος επαναστάτης Τζουζέπε Μασίνι φανταζόταν τη μελλοντική Ευρώπη αποτελούμενη από 12 εθνικά κράτη. Μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο τα κράτη ήταν 26. Σήμερα, που επικράτησε η αρχή του εθνικισμού δια της αποχωρήσεως κι όχι πλέον δια της επεκτάσεως, μπορούν να υπολογιστούν, στη βάση των ήδη διατυπωμένων διεκδικήσεων, 42 εθνικά κράτη στην Ευρώπη!

Στην «ιδεολογική μηχανική» του περασμένου αιώνα εμπλέχτηκε σταδιακά και μια φιλόδοξη «κοινωνική μηχανική», που βασίζεται στη διαμόρφωση και τη συμβολική επιβολή της γλώσσας και που έδωσε στις κοινωνικές ομάδες που φιλοδοξούσαν να γίνουν Κράτος τη δυνατότητα να αυτοεκπροσωπηθούν και να αυτονομιμοποιηθούν.

Στη δεύτερη μεταπολεμική περίοδο, μετά τον αντιαποικιακό αγώνα και τα αντιμπερλιστικά κινήματα, πολλαπλασιάστηκαν σε Αφρική, Ασία και Λατινική Αμερική, υποθετικές εθνικότητες, που διαμορφώθηκαν σε αντιπαράθεση προς τα νεογέννητα σύνορα αποικιακής έμπνευσης. Αν η ίδια η αντιαποικιακή πάλη κατά κανόνα επέτρεψε σε σημαντικούς τομείς πληθυσμού να συμπαραταχθούν στο πλάι των ελίτ που αυτοχαρακτηρίστηκαν εθνικές, ο τωρινός εκφυλισμός της αρχής της αυτοδιάθεσης προκαλεί έναν ακυβέρνητο «εθνικό» θρυσματισμό που όλο και λιγότερο μπορεί να πειθαρχήσει σε γενικότερες θεωρητικές απαιτήσεις κι όλο και πιο πολύ υπακούει μόνο στη λογική του τοπικισμού και του αδιεξόδου.

«Ο σημερινός εθνικισμός παρουσιάζεται σήμερα πιο πολύ ως δύναμη συντριβής των μεγάλων κρατών», δήλωσε ο ίδιος ο Χομπσμπάουμ σε συνέντευξή του που αναδημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «Εποχή» (28/4/1991). «Η ιδέα μιας Ευρώπης αποτελούμενης από κράτη εθνικώς ομογενή έχει σχέση πιο πολύ με αντίληψη παρά με πραγματικότητα», πρόσθεσε ο ίδιος: «Εμείς όμως γνωρίζουμε πως αυτά τα κράτη ήταν αποτέλεσμα συνεχών μεταναστεύσεων στη διάρκεια των αιώνων». Κι όταν αυτό δεν αρκούσε, τότε είχαμε το αποτέλεσμα πως «σχεδόν όλα τα μεγάλα Κράτη-έθνη του 19ου αιώνα θα μπορούσαν να θεωρηθούν με τα σύγχρονα κριτήρια υπερεθνικά».

Η «επαναστατική αρχή του έθνους», επαναλαμβάνει ο Βρετανός ιστορικός, «είναι εκείνη που επιβάλλεται από τις πολιτικές επιλογές των εν δυνάμει πολιτών. Διατηρείται ακόμη στην αυθεντική μορφή της στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής: πράγματι, Αμερικάνος είναι όποιος το επιθυμεί». Σε αυτό το σημείο του βιβλίου, ο Χομπσμπάουμ δεν κρύβει πως διασκεδάζει παραθέτοντας τα επακόλουθα που είχε στις ΗΠΑ η αυστηρή εφαρμογή της αρχής «της αυτοδιάθεσης των εθνών» της Τρίτης Διεθνούς. Η πρόταση που διατυπώθηκε το φθινόπωρο του 1930 ήταν να δοθεί στους μαύρους των ΗΠΑ μια λωρίδα του Νότου, όπου στατιστικά υπερίσχυε το αφρικανικής καταγωγής στοιχείο!

Για να καταλήξουμε παραθέτουμε, μαζί με τον Χομπσμπάουμ, επιστολή που έστειλε το

1882 ο Ένγκελς στον Μπερνστάιν. Ο λόγος είναι για τους Σλάβους των Βαλκανίων: «Ακόμη κι αν άξιζε να τους θαυμάσει κανείς όπως τους Σκωτσέζους των highland που εξεθείασε ο Ουώλτερ Σκοττ —άλλη συμμορία από αλογοκλέφτες κι εκείνοι!— το μέγιστο που μπορούμε να κάνουμε είναι να καταδικάσουμε τον τρόπο με τον οποίο τους αντιμετωπίζει η κοινωνία. Αλλά αν ήμασταν, στο τιμόνι, κι εμείς θα έπρεπε να εξουδετερώσουμε τη ληστεία, που ανήκει στη γενετική κληρονομιά αυτών των νεαρών». Με άλλα λόγια, αν η κατάρρευση του λενινιστικού προτύπου (όπως ιστορικά διαμορφώθηκε) άφησε βαθιά ίχνη σε όλο το θεωρητικό υπόβαθρο της ευρωπαϊκής αριστεράς, το υπαρκτό ρεύμα ακολουθεί χίλιες δυο επίσης απατηλές κατευθύνσεις. Μπορεί οι χώρες της Βαλτικής να καλλιεργούν το αίτημα μιας εκδικητικής ανεξαρτησίας, αλλά προσοχή, υπάρχουν και χειρότερα. Το τίμημα που πληρώνουν σε Αφρική και Ασία για το αδιέξοδο των «μαρξιστογενών» εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων είναι η επιστροφή στο ριζοσπαστικό Ισλάμ. Εάν η «επιστημονική» ιδεολογία κατέρρευσε, τότε ήρθε η σειρά της ανορθολογικής ουτοπίας να τεθεί επικεφαλής της γης των κολασμένων, αφού οι αντιθέσεις όχι μόνον παραμένουν αλλά και οξύνθηκαν. Εάν η ευρωπαϊκή αριστερά δεν αντιμετωπίσει, στα χνάρια της μελέτης του Χομπσμπάουμ, την ανάπτυξη αυτού του ρεύματος, τότε θα είναι αναγκασμένη να το υποστεί.

Δημήτρης Δεληολάνης